

ANNA TATARKIEWICZ
(Poznań)

Kult Mitry w Cesarstwie Rzymskim. Dotychczasowe badania, nowe odkrycia i interpretacje

Misteria Mitry są dla historyków zajmujących się dziejami rzymskich religii jedną z największych zagadek starożytności, do dziś, mimo ponad stulecia badań, nie w pełni rozwiązana. Ten niezwykle kult o trudnych do ustalenia początkach rozprzestrzenił się w pierwszych wiekach naszej ery na obszarze całego Cesarstwa Rzymskiego, do czasu, gdy jego los przypieczętowały decyzje i działania Teodozjusza, kategorycznie piętnującego praktyki niechrześcijańskie.

Osobą, która przyczyniła się do popularyzacji na gruncie polskim wiedzy o różnych aspektach mitraizmu, była Pani Profesor Maria Jaczynowska. Mitrze i jego kultowi poświęciła obszerny rozdział w swojej pracy dotyczącej religii starożytnego Rzymu, a w artykułach przybliżyła czytelnikom zagadnienia związane z funkcjonowaniem tego kultu i wieloma aspektami misteriiów¹.

¹ M. Jaczynowska, *Religie świata rzymskiego*, Warszawa 1987/1990; eadem, *Zwycięstwo i klęska Mitry*, „Mówią Wieki” 1970, z. 1, s. 13–15; eadem, *Tryumf i upadek religii Mithry w Cesarstwie Rzymskim*, „Mówią Wieki” 1985, z. 5, s. 12.

Mitraizm jest od wielu lat przedmiotem intensywnych studiów naukowych i to na skalę światową. W ostatnich latach pojawiło się wiele bardzo (po)ważnych opracowań, których autorzy tworzą i wyznaczają nowe trendy w badaniach nad tym zagadnieniem. Niewątpliwy wpływ ma na to przyrost nowych źródeł, zwłaszcza archeologicznych. Równoległe powstają coraz to nowe opracowania, opinie i interpretacje dotyczące różnych szczegółowych aspektów kultu, analizujące głównie symbolikę *tauroctonium* i *mitreum*. Niektóre z tych badań są bardzo nowatorskie, w innych – bazując na nowych odkryciach archeologicznych – dokonuje się re-interpretacji teorii i pomysłów nawet sprzed ponad stu lat.

Według teorii F. Cumonta kult Mitry dotarł do Rzymu jako rodzaj „kalki” mitraizmu perskiego². Cumont interpretował wszystkie elementy mitraizmu rzymskiego, biorąc przy tym pod uwagę wschodni kult tego boga. Poglądy belgijskiego badacza nie były poddawane dyskusji przez ponad siedemdziesiąt lat. Dopiero na początku lat siedemdziesiątych XX w. pojawiła się teoria, preferująca ewolucyjne ukształtowanie się kultu w czasach rzymskich. Podczas kongresu w Manchesterze J. Hinnells i R. L. Gordon przedstawili wręcz miazdzącą krytykę „irańskiej tezy” F. Cumonta³. Gordon postawił pytanie, czy przypadkiem „rzymski” Mitra nie był „irańskim” Mitrą tylko z nazwy⁴. Pojawiły się postulaty głoszące konieczność reinterpretacji symboliki i doktryny rzymskiego mitraizmu, a także głównego jej przedstawienia – *tauroctonium*⁵. Z kolei w latach 1976–1980 ukazywał

² F. Cumont, *Textes et monumentes figurés relatifs aux mystères de Mithra*, t. I/II, Paris 1899.

³ J. Hinnells (red.), *Mithraic Studies. Proceedings of The First International Congress of Mithraic Studies*, Manchester 1975.

⁴ Teza ta nie powstała jednak w latach 70. XX w. Już w 1814 podczas wykładu wygłoszonego na Uniwersytecie w Getyndze, Johann Gottfried Eichhorn, dokonując analizy symboliki przedstawienia *tauroctonium* stwierdził, że prawdopodobnie Mitra ‘perski’ i ‘rzymski’ nie mają ze sobą nic wspólnego prócz nazwy [J. G. Eichhorn, *De deo sole invicto Mithra commentatio*, Göttingen 1814].

⁵ *Etudes mithriaques. Actes du 2e Congrès international, Téhéran, du 1er au 8 septembre 1975. Acta Iranica 17*, ed. J. Duchesne-Guillemin, Leiden 1978; U. Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae. Proceedings of the International Seminar on the “Religio-Historical Character of Roman Mithraism, with Particular Reference to Roman and Ostian Sources, Rome and Ostia”, 28–31 March 1978*, Leiden 1980.

się „Journal of Mithraic Studies”. Nieco wcześniej, w latach 1956–1960, ukazały się dwa tomy *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae* (CIMRM) autorstwa M. J. Vermaserena – kolejna, uaktualniona o nowe odkrycia praca zestawiająca wszelkie, znane wówczas źródła dotyczące misterii Mitry. Obok dorobku Cumonta, dzieło Vermaserena wykorzystywane jest po dziś dzień w większości prac badawczych poświęconych mitraizmowi. W 1984 roku opublikowana została monografia pióra R. Merkelbacha⁶, prezentująca szereg autorskich interpretacji symboliki misterii, w których szczególną wagę przykładał on do znaczeń powiązanych ze stopniami „inicjacyjnej hierarchii”.

Pod koniec lat osiemdziesiątych XX wieku pojawiła się nowa teoria uważana za bardzo kontrowersyjną, której twórcą jest D. Ulansey. Twierdzi on, że mitraizm rzymski jest kultem wykreowanym przez filozofów, który tylko przejął imię ‘Mitra’ i pewne tradycyjne elementy liturgii i misterii⁷. Przedstawienie Mitry zabijającego byka związane jest według Ulanseya z odkrytym przez Hipparcha około 125 roku p.n.e. zjawiskiem precesji, polegającym na powolnym przesuwaniu się wzdłuż ekliptyki punktów, w których znajduje się słońce w dniach równonocy. Według teorii tego autora układ konstelacji, których symbolami są wyobrażenia przedstawione na *tauroctonium* (bykowi odpowiadać ma jego zdaniem gwiazdozbiór Byka (*Taurus*), psu – Małego Psa (*Canis Minor*), wężowi – Hydra, skorpionowi – *Scorpio*, itp.) odpowiada sytuacji astronomicznej 2000 lat przed „narodzinami” misterii Mitry, gdy punkt równonocy znajdował się w gwiazdozbiórze Byka. „Zabicie” byka przez Mitrę, któremu odpowiadać ma gwiazdozbiór Perseusza, miałoby więc symbolizować ruch sfery niebieskiej i precesję do konstelacji Barana (Aries), w której znajdował się punkt równonocy w czasach Hipparcha. Teorii Ulanseya zarzucano, że nieprawdopodobne jest, aby zjawisko tak skomplikowane i mało praktyczne jak to, które odkrył Hipparch, stało się szybko popularne i zrozumiałe dla rzeszy prostych ludzi. Jednak ta kontrowersyjna publikacja zapoczątkowała kolejny etap w badaniach nad mitraizmem. Trzeba wspomnieć przede

⁶ R. Merkelbach, *Mithras*, Königstein 1984.

⁷ D. Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries: Cosmology and Salvation in the Ancient World*, Oxford 1991.

wszystkim prace Richarda Gordona⁸, Manfreda Claussa⁹ i Rogera Becka¹⁰. Właśnie ten ostatni autor wydał dzieło, które wzbudziło wiele emocji. W książce *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire* R. Beck bazuje na doświadczeniach antropologii i innych dyscyplin jako środka dla zrozumienia starożytnego mitraizmu i jego kultu w bardziej złożony sposób niż dotychczas to proponowano. Zwraca uwagę, wracając do dużo wcześniejszych propozycji, że nie powinniśmy kategorycznie odrzucać przesłania i różnorodności symboliki wschodniej, lecz rozpatrywać symbole wraz z całym bogactwem kulturowym. W swoich badaniach proponuje wykorzystanie antropologicznego podejścia Clifforda Geertza¹¹. R. Beck zakłada, że symbole funkcjonowały jako znaki przekazujące konkretne znaczenie/informację. Nazywa to „językiem tajemnic Mitry”. Dlatego misteria Mitry są dla Becka „systemem symboli”, posługującym się „językiem astralnym”¹². Autor stawia sobie za cel umieszczenie rytuałów i symboli w prze-

⁸ R. Gordon R., *Institutionalised Religious Options: Mithraism*, [w:] *The Blackwell Companion to the Ancient World, 9: Roman Religion*, ed. J. Rüpke, Oxford 2007; idem, *Image and Value in the Graeco-Roman World: Studies in Mithraism and religious art*, Aldershot 1996.

⁹ M. Clauss, *Cultores Mithrae. Die Anhängerschaft des Mithras-Kultes*, Heidelberg 1992; idem, *Mithras. Kult und Mysterien*, München 1990; idem, *Die sieben Grade des Mithras-Kultes*, „*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*” 1990, t. 82, s. 183–194; idem, *The Roman Cult of Mithras: The God and His Mysteries*, New York 2000.

¹⁰ R. Beck, *The mysteries of Mithras a new account of their genesis*, “*The Journal of Roman Studies*” 1998, t. 88, s. 115–128; idem, *Ritual, Myth, Doctrine, and Initiation in the Mysteries of Mithras: New Evidence from a Cult Vessel*, “*The Journal of Roman Studies*” 2000, t. 90, s. 145–180; idem, *Beck on Mithraism: Collected works with new essays*, Ashgate 2004; idem, *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire: Mysteries of the Unconquered Sun*, Oxford 2006.

¹¹ C. Geertz w swojej pracy z 1973 roku *Interpretation of Cultures* (rozdział: *Religion As a Cultural System*) definiuje kulturę jako system dziedzicznych idei wyrażanych w symbolicznej formie, za pomocą których ludzie komunikują się, uwieczniają i rozwijają swoją wiedzę o życiu i podejście do życia. Geertz miał jednak świadomość, że jeden symbol może mieć wiele sensów i znaczeń. Określony sens powstaje dynamicznie. Niemożliwe jest więc określenie tego, co oznacza na przykład dany gest, zachowanie, rytuał, ponieważ w zależności od kontekstu może on oznaczać każdorazowo coś innego.

¹² R. Beck jest autorem modnego ostatnio określenia *star-talk* przyjmującego, że dla ludzi antyku było oczywiste, że to bogowie są posłańcami między niebem (gwiazdami) a ludźmi. Przyjmuje on więc dość ryzykownie, że symbole funkcjonowały jako znaki języ-

strzeni sakralnej. Zdaje jednak sobie sprawę, że największym problemem jest właśnie prześledzenie mitraistycznych rytuałów. Uważa on, że można to zrobić przez szersze odniesienia do religijnych tradycji grecko-rzymskich. Wykorzystując badania komparatystyczne związane ze współczesnymi doświadczeniami religijnymi, proponuje, by próbować zrozumieć zjawiska mitraistyczne przez analizę porównawczą np. religii Indian Chamulaz w Meksyku¹³. W swojej pracy odwołuje się do kognitywistyki – włączając zakres poszukiwań nad fenomenem religijnym aspekty ewolucji mózgu¹⁴. Kognitywiści przestrzegają jednak przed nadużywaniem tych badań, uważając, że panująca obecnie ‘moda na kognitywistykę’ może się okazać tylko jeszcze jedną modą w nauce. Zwracają uwagę, że ewentualne wnioski z korzystania z badań nad ewolucją mózgu w kontekście badań nad religią potrzebują jeszcze wielu lat analiz¹⁵.

Niewątpliwie R. Beck wykazuje ogromną erudycję i znajomość źródeł, a zastosowanie przez niego w badaniach modeli teoretycznych z zakresu nauk społecznych wzbudza jednocześnie zachwyt i kontrowersje – pokazują to liczne, jakże zróżnicowane recenzje jego pracy.

Innym problemem poruszonym w najnowszych pracach są kwestie związane z uczestnikami misteryjnych rytuałów i mobilnością osób wtajemniczonych, a tym samym samego kultu. Misteria Mitry nie były dostępne jako kult publiczny, dostęp do nich zarezerwowany był dla wąskiej grupy wtajemniczonych. Niektórzy badacze przyjmują (niekiedy podważane) założenie, że uczestnictwo w misteriach Mitry ograniczone było do dorosłych

kowe przekazujące konkretne znaczenie/informację. R. Beck, *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire: Mysteries of the Unconquered Sun*, Oxford 2006, s. 153–170.

¹³ R. Beck, op.cit., s. 74–81.

¹⁴ Np. A. Chalupa, *What Might Cognitive Science Contribute to Our Understanding of the Roman Cult of Mithras?*, [w:] *Past Minds: Studies in Cognitive Historiography*, ed. L. Martin, J. Sorensen, London 2011, s. 107–123; R. Uro, *Cognitive and Evolutionary Approaches to Ancient Rituals: Reflections on Recent Theories and Their Relevance for the Historian of Religion*, [w:] *Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature: Ideas and Practices*, ed. Ch. H. Bull, L. Lied, J. D. Turner, Leiden 2012, s. 487–510.

¹⁵ E. Cohen, J. Lanman R.; McCauley, H. Whitehouse, *Common Criticisms of the Cognitive Science of Religion-Answered*, „The CSSR Bulletin” 2008, t. 37, s. 112–115.

mężczyzn¹⁶. Poszczególne grupy wyznawców liczyć mogły ok. 10–15 osób, jeśli wziąć pod uwagę wielkość mitreów; pamiętać jednak należy o tym, że liczba świątyni niekoniecznie odzwierciedla ogólną liczbę osób partycypujących w takiej formie kultu, jaką są misteria inicjacyjne¹⁷. Dlatego tak ważnym postulatem jest zaproponowana przez S. Price'a konieczność pochylenia się nad ogólnym problemem rozprzestrzenianiem się kultów na terenie Cesarstwa¹⁸. Jak wyglądała „mobilność religijna” mieszkańców Imperium i od jakich czynników była uzależniona? Czy takie warunki zostały spełnione w przypadku mitraizmu i czy możemy go, mimo rozprzestrzenienia na całym właściwie terenie Cesarstwa, faktycznie nazwać „kultem globalnym”.

Problemem mitraizmu jest również (i prawdopodobnie na zawsze pozostanie) brak źródeł przedstawiających kult, ceremonię, doktrynę z punktu widzenia „mitraistów”, aktywnych aktorów kultu spotykających się w grotach. To właśnie grotka – *mitreum-spelunca*, *krypta* – pozostały obok przedstawienia głównej sceny kultowej, *tauroctonium*, najbardziej namacalnym dowodem na istnienie kultu.

Mitrea, stanowiąc rodzaj odwzorowania kosmosu w mikroskali, funkcjonowały w konkretnej, istniejącej przestrzeni. Jak wcześniej wspominałam, były one zakładane zawsze w miejscach wykluczających możliwość choćby przypadkowych odwiedzin przez profanów. Interesuje mnie, czy wybór miejsc był przypadkowy, czy dokładnie przemyślany oraz, czy ich lokalizacja w przestrzeni ośrodków miejskich/municipiach/koloniach miała znaczenie dla odbywających się w świątyniach rytuałów. Zagadnienie to

¹⁶ Dyskusja na ten temat: A. Chalupa, *Hyenas or Lionesses? Mithraism and Women in the Religious World of the Late Antiquity*, „*Religio: Revue pro religionistiku*” 2005, t. 13,2, s. 198–230; A. B. Griffith, *Completing the Picture: Women and the Female Principle in the Mithraic Cult*, „*Numen*” 2006, t. 53, s. 48–77; J. David, *The Exclusion of Women in the Mithraic Mysteries: Ancient or Modern?*, „*Numen*” 2000, t. 47, s. 121–141.

¹⁷ Np. A. Chalupa, *Seven Mithraic Grades: An Initiatory or Priestly Hierarchy?*, „*Religio: Revue pro religionistiku*” 2008, t. 16,2, s. 177–201; idem, *The Third Symbol of the Miles Grade on the Floor Mosaic of the Felicissimus Mithraeum in Ostia: A New Interpretation*, „*Religio: revue pro religionistiku*” 2013, t. 21,1, s. 9–32.

¹⁸ S. Price, *Religious Mobility in the Roman Empire*, „*The Journal of Roman Studies*” 2012, t. 102, s. 1–19.

częściowo było rozważane przez m.in. R. Becka¹⁹ i M. Gerves'a²⁰, a ciekawe efekty swoich prac przedstawili polscy archeolodzy prowadzący badania nad mitreum w Hawarte. Badając jego pozostałości, archeolodzy zauważyli wyciętą w kamieniu poziomą szczelinę, która rozszerzała się w kierunku wewnętrznej części groty. Podobne konstrukcje znajdowano już w innych mitreach. Od dawna spekulowano, że tworzono je, by w określonym momencie światło padało na oblicze Mitry zabijającego byka. Często jednak uważano, że są to po prostu świetliki służące do doświetlenia pomieszczenia. Polscy archeolodzy postanowili przeprowadzić takie badania odkrytego mitreum. Niestety zachowała się jedynie dolna część szczeliny. Pomiar i obliczenia, które przeprowadzili wykazały, że światło mogło wpadać do mitreum przez całe półrocze zimowe²¹.

Podobne badania wykonano również w ubiegłym roku podczas prac archeologicznych na starożytnym cmentarzysku w hiszpańskim mieście Carmona. Badacze z Universidad Pablo de Olavide w Sewilli postawili tezę, że znajdujący się tam tzw. „grobowiec Słonia”, to dawna świątynia boga Mitry. Brakowało jednak na to twardych dowodów. Głównym argumentem naukowców było okienko w stropie głównej komory. Już wcześniej pojawiały się sugestie, że mogło ono mieć symboliczne i religijne znaczenie, a nie służyć jedynie oświetlaniu wnętrza grobowca. Kształt budowli i przeprowadzone analizy archeoastronomiczne wskazują, że możliwe, iż zaprojektowano ją na potrzeby kultu Mitry. Badania wykazały, że było ono tak ułożone, by promienie Słońca osiągały środek komory podczas wiosennej i jesiennej równonocy, trzy godziny po wschodzie słońca. Badacze spekulują, że światło padało wówczas wprost na posąg Mitry zabijającego byka, który nie zachował się do naszych czasów. Hiszpanie ustalili również,

¹⁹ R. Beck, *Sette Sfere, Sette Porte, and the spring equinoxes of A.D. 172 and 173*, [w:] *Misteria Mithrae*, ed. U. Bianchi, Leiden 1980, s. 515–530.

²⁰ M. Gerves, *The iconography of the cave in Christian and Mithraic tradition*, [w:] *Misteria Mithrae*, ed. U. Bianchi, Leiden 1980, s. 579–596.

²¹ M. Gawlikowski, K. Jakubiak, W. Małkowski, A. Sołtysiak, *A Ray of light for Mithras*, [w:] *Un impaziente desiderio di scorrere il mondo. Studi in onore di Antonio Invernizzi per il suo settantesimo compleanno*, ed. C. Lippolis, S. De Martino, Firenze 2011, s. 169–176.

że w dni zimowego i letniego przesilenia Słońce oświetlało odpowiednio północną i południową ścianę komory²².

Wspomniane przeze mnie przykłady nowych jakościowo badań przeprowadzone były w świątyniach, które nie były znane twórcom wcześniej wydanych korpusów zabytków mitraistycznych. Ostatnim pełnym korpusem zbierającym informacje o materiałach archeologicznych związanych z kultem Mitry była praca M. J. Vermaserena²³. Od lat sześćdziesiątych odkryto kolejne miejsca kultu Mitry, w sumie ponad 30 lokalizacji: w latach sześćdziesiątych Neuenheim²⁴, Marino²⁵, w Rzymie w San Stefano Rotondo²⁶, w Ponza²⁷ czy Kolonii²⁸; w latach siedemdziesiątych na Węgrzech (Intercissa)²⁹, w Izraelu (Caesarea Maritima)³⁰, w Niemczech (Riegel am Kaiserstuhl³¹, Mainz³², Pfaffen-

²² A. Jiménez Hernández, I. Carrasco Gómez, *La Tumba del Elefante de la Necrópolis Romana de Carmona. Una revisión necesaria desde la Arqueología de la Arquitectura y la Arqueoastronomía*, „Archivo Español de Arqueología” 2012, t. 85, s. 119–139.

²³ M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis mithriacae*, vol. 1-2, Hague 1956/1960; Najnowsze odkrycia są przedmiotem zainteresowania zarówno historyków jak i amatorów zafascynowanych kultem Mitry; najważniejsze strony internetowe zbierające informacje o znaleziskach i publikacjach, z których również korzystałam pisząc niniejszy tekst – zob.: The Tertullian Project – www.tertullian.org [dostęp na dzień 02.06.2014] oraz stworzony przez R. Gordona: The Electronic Journal of Mithraic Studies – <http://www.uhu.es/ejms/cimrm.htm> [dostęp na dzień 02.06.2014].

²⁴ A. Hensen, *Das „zweite“ Mithraeum von Heidelberg*, [w:] *Roman Mithraism. The evidence of the small finds*, ed. M. Martens, G. de Boe, Brussels 2004, s. 95–107.

²⁵ M. J. Vermaseren, *Mithriaca III: The Mithraeum at Marino*, Leiden 1982.

²⁶ E. L. Caronna, *Il Mitreo dei Castra Peregrinorum: S. Stefano Rotondo*, Leiden 1986.

²⁷ M. J. Vermaseren, *Mithriaca II: the Mithraeum at Ponza*, Leiden 1974.

²⁸ G. Ristow, *Mithras im römischen Köln*, Leiden 1974.

²⁹ I. Toth, *Das Grosse Mithras Kultbild von Intercisa*, [w:] *Mithras Pannonicus*, ed. M. Opitz, Budapest 2003, s. 97–134.

³⁰ L. Moore Hopfe, G. Lease, *The Caesarea Mithraeum: A Preliminary Announcement*, „The Biblical Archaeologist” 1975, t. 38, 1, s. 2–10.

³¹ B. Cammerer, *Riegel Mithraeum*, [w:] *Roemer in Baden-Wuerttemberg*, hrsg. P. Filtzinger, D. Planck, B. Cammerer, Stuttgart 1986, s. 506–508.

³² I. Huld-Zetsche, *Der Mithraskult in Mainz und Das Mithraeum am Ballplatz*, Mainz 2008.

hofen³³), we Francji (Biesheim³⁴) i we Włoszech (Vulci)³⁵; w latach osiemdziesiątych odkryto trzy mitrea na terenie dzisiejszych Niemiec (Krefeld-Gellep)³⁶, Mundelsheim³⁷, Wiesloch³⁸ i jedno we Francji (Bordeaux)³⁹.

Bogate w odkrycia nowych miejsc kultu Mitry były lata dziewięćdziesiąte XX wieku. W Szwajcarii w okolicach Martigny⁴⁰, Orbe-Bosceaz⁴¹, w Tienen w Belgii⁴². Cztery mitrea zostały odnalezione w Niemczech⁴³. Za jedno z najważniejszych, ze względu na wspaniałe malowidła uważa się od-

³³ J. Garbsch, *Das Mithraeum von Pons Aeni*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter” 1985, t. 50, s. 355–462.

³⁴ F. Petry, E. Kern, *Un mithraeum a Biesheim (Haut-Rhin)*, „Cahiers Alsaciens d’Archeologie d’Art et d’Histoire”, 1978, t. 21, s. 5–28.

³⁵ A. M. Moretti, M. Sgubini, L. Ricciardi, N.G. Perfetti Scapaticci, *Il Mitreo di Vulci. Montalto di Castro, Viterbo* 1998.

³⁶ R. Pirling, *Die Grabungen in Krefeld–Gellep 1981/1982 in Ausgrabung in Rheinland 81/82*, „Kunst und Altertum am Rhein Fuehrer des Rheinischen Landesmuseum“, Bonn 1983, s. 112.

³⁷ D. Planck, *Ein roemisches Mithraeum bei Mundelsheim, Kreis Ludwigburg*, *Archaeologische Ausgrabungen in Baden–Wuerttemberg* 1989, Stuttgart 1990, s. 177–183.

³⁸ R. Gordon, *Mithraeum in the vicus of Wiesloch, Lkr. Rhein–Neckar (Baden–Wuerttemberg), Germany*, *EJMS*, vol. I, 2000 [<http://www.uhu.es/ejms/archreports.htm> na dzień 02.04.2014].

³⁹ M. A. Gaidon, *Chronique d’archeologie bordelaise: le site de Paruni*, „Bulletin et Memoires de la Societe Archeologie de Bordeaux” 1986, t. 77, s. 7–20.

⁴⁰ F. Wible, *Le mithraeum de Forum Claudii Vallensium/ Martigny (Valais)*, „Archeologie Suisse”, 1995, t. 18,1, s. 1–15.

⁴¹ T. Luginbuehl, J. Monnier, Y. Muehleemann, *Le mithraeum de la villa d’Orbe-Bosceaz (Suisse): du mobilier aux rites*, [w:] *Roman Mithraism: the evidence of the Small Finds. Brussels: Institute for the Archaeological Heritage*, ed. M. Martens, G. de Boe, Brussel 2004, s. 109–133.

⁴² M. Martens, *The ritual deposit of the temple of Mithras, Tienen (Belgium)*, „The Journal of Roman Archaeology” 2004, t. 17, s. 333–353.

⁴³ C. Ulbert, *Das Mithraeum von Bornheim–Sechtem bei Bonn: Baubefunde und Fundumstände, Roman Mithraism: the evidence of the Small Finds. Brussels: Institute for the Archaeological Heritage*, ed. M. Martens, G. de Boe, Brussel 2004, s. 81–88; W. Joachim, *Ein römisches Mithraeum mit römischen und alamannischen Siedlungsresten in Güglingen, Kreis Heilbronn*, „Archaeologische Ausgrabungen in Baden–Wuerttemberg”, Stuttgart 2000, s. 139–143.

krycie dokonane przez polskich archeologów w Syrii⁴⁴. Także początek XXI w. przyniósł kolejne odkrycia: w Rzymie⁴⁵, dwa na Węgrzech⁴⁶, w Rumunii⁴⁷, dwie świątynie w Hiszpanii⁴⁸ i jedną w Niemczech⁴⁹. Do ostatnich należy zaliczyć pozostałości mitreum w Angers (Juliomagus)⁵⁰ i wspomniane prace w Hiszpanii⁵¹.

Bardzo intensywnie uprawiane w nauce badania nad religiami rzymskimi, będące efektem zarówno przyrostu nowego materiału źródłowego, jak i coraz bardziej różnorodnych metod interpretacyjnych, wskazują na konieczność nowych opracowań. Badania archeologiczne, prowadzone na szeroka skalę na terenie Cesarstwa Rzymskiego, bezustannie dostarczają

⁴⁴ M. Gawlikowski, *Un nouveau mithraeum récemment découvert à Huarté près d'Apamée (information)*, „Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres” 2000, t. 144,1, s. 161–171; idem, *The mithraeum at Hawarte and its paintings*, JRA 2007, t. 20, s. 337–361.

⁴⁵ M. Ricci, *Il mitreo della Crypta Balbi Roma Note preliminari*, [w:] *Roman Mithraism: the evidence of the Small Finds*. Brussels: Institute for the Archaeological Heritage, ed. M. Martens, G. de Boe, Brussel 2004, s. 157–165.

⁴⁶ P. Kiss, *Mithras—Altäre aus Savaria*, [w:] *Religion in Public and Private Sphere. Acta of the 4th International Colloquium — The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia*, ed. I. Lazar, Koper 2011, s. 185–194.

⁴⁷ C. Szabó, *Microregional manifestation of a private cult. The Mithraic community from Apulum*, [w:] *Angels, Demons and Representation of Afterlife*, ed. Moga, Iulian, Iasi 2013, s. 43–73.

⁴⁸ J. Alvar, R. Gordon, C. Rodriguez, *The Mithraeum at Lugo (Lucus Augusti) and its Connection with Legio VII Gemina*, „The Journal of Roman Archaeology” 2006, t. 19, 1, s. 266–277.

⁴⁹ K. Kortüm, A. Nath, *Römer im Zabergäu. Ausgrabungen im vicus von Güglingen, Kreis Heilbronn*, „Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg” 2002, s. 116–121.

⁵⁰ J. Brodeur, *Un culte exotique en Gaule. L'exemple du temple de Mithra à Juliomagus — Angers*, „Archéopages”, 36, 2013 [<http://www.inrap.fr/archeologie-preventive/Recherche-scientifique/Archeopages/Les-numeros/36-37-2013/Numero-36/Dossier-Exotismes/p-17165-Un-culte-exotique-en-Gaule.-L-exemple-du-temple-de-Mithra-a-Juliomagus-Angers.htm>] [na dzień 02.04.2014].

⁵¹ A. Jiménez Hernández, I. Carrasco Gómez, *La Tumba del Elefante de la Necrópolis Romana de Carmona. Una revisión necesaria desde la Arqueología de la Arquitectura y la Arqueoastronomía*, „Archivo Español de Arqueología” 2012, t. 85, s. 119–139.

nowego materiału, który nie tylko uzupełnia i wzbogaca zgromadzoną już wiedzę, ale zmusza nas do dalszych poszukiwań.

Przedstawione przykłady to jedynie niewielki fragment szerokiego spectrum zainteresowań współczesnych badaczy. Wydaje się, że dalsze prace nad zagadnieniem kultu Mitry w Cesarstwie Rzymskim będą nadal prowadzone dwutorowo. Z jednej strony aktywnie rozwijać się będzie część re-interpretacyjna dotycząca rytuałów, doktryny, symboliki ikonografii, z drugiej zaś – nastąpi przyrost kolejnych źródeł archeologicznych. Jak pokazują dotychczasowe badania, istnieje duże prawdopodobieństwo, że ewentualne odkrycia archeologiczne sprowokują do zadawania kolejnych pytań. Złożona tematyka misteriiów z samej swej istoty budzi bowiem podczas badań wiele wątpliwości i często zamiast odpowiedzi pojawiają się nowe pytania.

Mithraic Mysteries in the Roman Empire. Research so far carried out, new findings and interpretations

(SUMMARY)

Mithraic Mysteries are until today one of the greatest mysteries of antiquity for the historians dealing with the history of the Roman religion. The mystery still remains partly unsolved regardless of the fact that a thorough research has been conducted for over a century now. This extraordinary cult with difficult to trace beginnings was spreading in the first centuries of our era throughout the whole territory of the Roman Empire until the time when its fate was irreversibly determined by the decisions and actions of Theodosius who categorically condemned non-Christian practices. First and foremost, Mithraism has become a subject of greatly intensified scientific studies conducted on a global scale. An unquestionable influence has a substantial increase of new data, especially archeological research. How interesting this cult has become is clearly shown by recent serious studies whose authors create and propose new trends in the exploration process of this subject.

Anna Tatarkiewicz

Instytut Historii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ostia@amu.edu.pl